

The Image of Sistan in Istakhri's *Al-Masalik Wa'l-Mamalik*

Ehsan Ghabool ^{1*} | Abdollah Radmard ² | Mohammadreza Goli³

1. Corresponding Author. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: ghabool@um.ac.ir
2. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: radmard@um.ac.ir
3. M.A. in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: golireza48@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 22 November 2023

Received in revised form:
08 February 2024

Accepted: 12 February 2024

Keywords:

Imagology,
Al-Masālik wa'l-Mamālik,
Istakhri,
Sistan,
Attitude in evaluation.

ABSTRACT

"Imageology", as an approach in literary and historical texts, and criticism, applies an interdisciplinary method to understand the culture, identity, and real image of a nation from the point of view of another. *Al-Masalik Wa'l-Mamalik* by Istakhri, a geographer and travelogue writer of the Persian region, is one of the important historical texts of the 3rd and 4th centuries AH. In his work, Istakhri introduces different regions and tribes of Iran and Islamic countries, one of which is Sistan and Sistanians. This research is an attempt to answer the following questions: what are the types of images of Sistan in *Al-Masalik Wa'l-Mamalik*, how did Istakhri judge and narrate these images, and what are the reasons for that? To that aim, all the images related to Sistan in Istakhri's book are extracted and classified into cultural, religious, political, historical, economic, architectural, and geographical indicators based on imagology. Also, Istakhri's attitude in evaluation and to some extent his reasons for that were analyzed. The overall estimation of the images related to Sistan in *Al-Masālik wa'l-Mamālik* shows Istakhri's positive view of this people and factors such as influence from previous books, ecology, national-religious tendencies and the structure of the society of his era was influential in presenting these images.

Cite this article: Ghabool, E., Radmard, A., & Goli, M. R. (2024). The Image of Sistan in Istakhri's *Al-Masalik Wa'l-Mamalik*. *Research in Comparative Literature*, 14 (1), 69-95.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/jccl.2024.9891.2554

Extended Abstract

Introduction:

Istakhri, a prominent geographer and cartographer of the 3rd and 4th centuries AH, is widely recognized as the leading Arab geographer and the first person to write a book in Arabic on geography after the rise of Islam. Istakhri distinguishes his approach to writing from other geographers of his time who categorized the world into seven regions. Instead, he divides the Islamic world into twenty regions and provides detailed descriptions of their routes, geography, culture, religion, and other characteristics. Additionally, there exists an ancient Persian translation of Istakhri's book from the 6th and 7th centuries AH, which enriches the Persian literary prose texts.

In the field of literary and historical criticism of ancient texts, the approach "imageology" is applicable. This interdisciplinary method aims to understand the culture, identity, and image of a nation from various cultural, social, religious, and political viewpoints, from the perspective of "the other". This discipline reconstructs the intellectual and cultural context in which a text is produced by analyzing literary works and images.

Sistan is one of the main regions that Istakhri introduces and describes in his work. In this study, our objective is to analyze and categorize the image of Sistan and its inhabitants during Istakhri's time from seven different perspectives comprising cultural, religious, political, historical, economic, architectural, and geographical. We will examine the positive, negative, and neutral images presented in Istakhri's work through the use of tables and diagrams.

Method:

The research methodology employed in this study is as follows: First, a comprehensive collection of images related to Sistan from Istakhri's book is extracted and, then, categorized and classified due to its statements and topics. Followed by that, the linguistic context of each statement and identify Istakhri's qualitative and statistical assessments of positive, negative, and neutral attitudes based on adjectives, adverbs, and linguistic context. Furthermore, the researchers have examined the reasons behind Istakhri's evaluative attitude towards different images of Sistan by referring to intertextual and intratextual documents.

Results and Discussion:

1. Images of Sistan in Istakhri's *Masālik al-Mamālik* [Book of Roads and Kingdoms]

1.1. Cultural Images:

Istakhri portrays 14 cultural images of the people of Sistan, among which 8 images are positive and 6 images are neutral. Interestingly, no negative images are presented, indicating Istakhri's positive perspective on the cultural characteristics of the people of Sistan.

1.2. Religious Images:

Istakhri includes 3 religious images of the people of Sistan, in which 2 images are positive and 1 image is neutral. The scarcity of diverse religious images in *Masālik al-Mamālik* suggests that religious images were not a primary focus for Istakhri.

1.3. Political Images:

There are five political images extracted from Istakhri's work, four of which are related to the Saffarid era. Although it is expected that Istakhri's book includes political images of Sistan, it appears that this aspect was not among his priorities.

1.4. Historical Images:

Istakhri provides 19 historical images, of which 8 are positive and 11 are neutral. Except for one case, all these images are associated with the Saffarid era. The relatively high number of historical images compared to other categories highlights the significance of Sistan in the 4th century, primarily due to the influence of the Saffarid dynasty. The eleven neutral images reflect Istakhri's descriptive approach, seeking to minimize evaluative views in describing historical events.

1.5. Economic Images:

All 26 economic images presented by Istakhri describes the economic situation in Sistan positively. The absence of negative or neutral images suggests the prosperous economic conditions of the region in the fourth century, likely attributed to the centralization of power in Sistan and the efficacy of the Saffarid dynasty in the area.

1.6. Architectural Images:

Istakhri describes 11 positive images of the architectural landscape in Sistan, reflecting his positive attitude towards the region's architectural features.

1.7. Geographical Images:

Istakhri provides 73 images within the geographic index, where 34 images are positive, 6 are negative, and 33 are neutral. Most of the images in the book pertaining to Sistan are geographical in nature, which is understandable given the book's subject matter.

Conclusion:

In total, Istakhri presents 159 images of Sistan, distributed among various categories. Geographical images represent 46% of the total, followed by historical (17%), economic (16%), cultural (9%), architectural (7%), political (3%), and religious (2%) images. The predominance of geographical images reflects the main purpose of *Masalik Al-Mamalik* to describe the geography of Istakhri's time. Conversely, the scarcity of political and religious images suggests that these aspects were not of utmost importance to Istakhri.

Regarding Istakhri's evaluative attitudes, it is noteworthy that out of the 159 images of Sistan, 96 (60%) are positive, 59 (37%) are neutral, and only 6 (3%) are negative. This indicates Istakhri's overwhelmingly positive attitude and description of the Sistan region. The six negative images are also related to geographic aspects and are a result of climatic and natural conditions, not human intervention. The reasons for this evaluative attitude can be found in Istakhri's historical sources, such as the works of Jayhani and Ibn Hawqal, which also present positive images of Sistan. Other factors, including the purpose of writing the book, ecology, national-religious tendencies, and the social structure of Istakhri's era, have influenced the presentation of these images.

بررسی و تحلیل تصویر سیستان در المسالک و الممالک اصطخری

احسان قبول*^۱ | عبدالله رادمرد^۲ | محمدرضا گلی^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: ghabool@um.ac.ir
۲. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: radmard@um.ac.ir
۳. کارشناس ارشد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: olireza48@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

«تصویرشناسی» که رویکردی در ادبیات تطبیقی است، با به کارگیری روشی میان‌رشته‌ای در پی شناخت فرهنگ، هویت و تصویر واقعی یک ملت از نگاه دیگری است. یکی از متون مهم تاریخی قرن‌های سوم و چهارم مسالک و ممالک اصطخری، جغرافی‌دان و سفرنامه‌نویس آن دوران است. وی در اثرش به معرفی مناطق و اقوام مختلفی از ایران و کشورهای اسلامی پرداخته که یکی از آن‌ها سیستان است. ترجمه این کتاب در قرن ششم و هفتم به فارسی انجام شده که می‌توان آن را در قلمروی متون کهن نثر فارسی به شمار آورد. در این جستار در پی پاسخ به این پرسش‌ها هستیم که انواع تصاویر سیستان در المسالک و الممالک چگونه است و دیگر آن که اصطخری این تصاویر را چگونه قضاوت و روایت کرده و دلایل آن چیست؟ بر این اساس انواع تصاویر مرتبط به سیستان در اثر اصطخری بر پایه دانش تصویرشناسی و در هفت شاخصه فرهنگی، مذهبی، سیاسی، تاریخی، اقتصادی، معماری و جغرافیایی استخراج و طبقه‌بندی و تحلیل شد. نتایج تحقیق حاکی از آن است که در مجموع ۱۵۹ تصویر مرتبط در سیستان در اثر اصطخری قابل شمارش است که از این میان تصاویر جغرافیایی با ۴۶ درصد و تاریخی با ۱۶ درصد بیش‌ترین نوع تصاویر را به خود اختصاص داده است. غلبه ۶۰ درصدی تصاویر مثبت نیز نشانگر نگاه مثبت اصطخری به این قوم بوده و عواملی هم‌چون هدف تألیف اثر، تأثیرپذیری از آثار پیشین، زیست بوم، گرایش‌های ملی-مذهبی و ساختار جامعه عصر او در ارائه این تصاویر تأثیرگذار بوده است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۱/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۳

واژه‌های کلیدی:

تصویرشناسی،
المسالک و الممالک،
اصطخری،
سیستان،
نگاه ارزش‌گذارانه.

استناد: قبول، احسان؛ رادمرد، عبدالله؛ و گلی، محمدرضا (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل تصویر سیستان در المسالک و الممالک اصطخری.

کاووش نامه ادبیات تطبیقی، ۱۴ (۱)، ۶۹-۹۵.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: 10.22126/jcl.2024.9891.2554

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الاصطخری؛ معروف به کرخی از جغرافی‌دانان و نقشه‌نگاران برجسته قرن سوم و چهارم مکتب بلخی است. از زمان توگدش اطلاع دقیقی در دست نیست؛ اما سال وفاتش را ۳۴۶ ه. ق ذکر کرده‌اند. مؤلف *ریحانة الادب* او را امام جغرافیین عرب معرفی کرده‌است که در سال ۳۰۳ تحصیل علم جغرافی را آغاز کرده و بعد از اسلام او را نخستین کسی می‌داند که در جغرافی به زبان عربی، کتابی تألیف کرده‌است (ر.ک: مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۱۴۱-۱۴۲). هرچند برخی از محققان همچون افشار معتقدند که اصطخری اثرش را بر بنیان *صورالاقالیم* ابوزید سهل بلخی (متوفی ۳۲۲ ه. ق) نگاشته‌است (اصطخری، ۱۳۶۸: مقدمه چاپ سوم، ص هفت) اما محمد جابر عبدالعال الحسینی در مقدمه‌ای که بر کتاب اصطخری نوشته‌است، با دلایلی متقن - از جمله دیدار ابن حوقل و اصطخری - کتاب اصطخری را اثری مستقل از کتاب ابوزید بلخی می‌داند و از آن‌جا که عصر اصطخری آغاز بنیان علم جغرافیا در قلمرو دنیای اسلام بوده‌است؛ اتکای کتب این دوره، به آثار قبل و هم‌عصر خود را امری طبیعی می‌داند (ر.ک: اصطخری، ۱۹۶۱: ۸ تا ۹).

اصطخری معتقد است: روش او در تألیف کتاب متفاوت از روش دیگر جغرافی‌دانان عصر اوست که جهان را بر مبنای هفت اقلیم به تصویر می‌کشیده‌اند. او در اثر خود دنیای اسلام را به بیست اقلیم تقسیم کرده و بر این اساس به توصیف راه‌ها و ویژگی‌های جغرافیایی، فرهنگی، مذهبی و ... این مناطق پرداخته‌است (ر.ک: اصطخری، ۱۳۶۸: ۳-۴). از این رو دهخدا اثر اصطخری را سرمشق کسانی دانسته که بعد از او در این فن آثاری تألیف کرده‌اند (۱۳۷۲: ذیل واژه اصطخری). لسترنج نیز در مقدمه کتابش، سرزمین‌های خلافت شرقی، اعتراف می‌کند که بیشتر مطالب کتاب برگرفته از سه کتاب اصطخری، ابن حوقل و مقدسی است (ر.ک: لسترنج، ۱۳۶۴: ۱۵). کراچکوفسکی، اصطخری را به همراه ابوزید بلخی و ابن حوقل، از مهمترین نمایندگان مکتب کلاسیک جغرافیای اسلامی می‌داند (ر.ک: ۱۳۸۴: ۱۵۶). بنابر فهرست وستفلد^۱، یاقوت در *معجم البلدان*، بیش از ۹۰ مورد از اصطخری یاد کرده و به او استناد کرده‌است (معجم البلدان، منزوی، ۱۳۸۰: بیست و نه). بنابراین می‌توان نوعی نگاه نو دربارهٔ اقوام این اقلیم ۲۰ گانه در اثر اصطخری جست و در این میان اقلیم سیستان که دارای توصیفاتی

نو و اثرگذار بر آثار پس از اثر اصطخری است، دارای جایگاه ویژه‌ای در میان اقالیم *مسالک و ممالک* اصطخری است.

ترجمه‌ای کهن از کتاب اصطخری به زبان فارسی موجود است که نخست آن را به ابن ساوجی نسبت داده بودند؛ اما بر اساس پژوهش افشار این نظر رد شد و مترجم آن همچنان ناشناس است؛ هرچند تاریخ آن به قرن ششم و هفتم بازمی‌گردد (رک: اصطخری، ۱۳۶۸: مقدمه چاپ سوم، ۹). بنابراین ترجمه فارسی این اثر نیز در نوع خود متنی در پهنه متون نثر کهن ادبیات فارسی به شمار می‌آید.

در حوزه مطالعات نقد متون ادبی و کهن تاریخی رویکرد «تصویرشناسی»^۱ مطرح است که با روشی میان‌رشته‌ای در پی شناخت فرهنگ، هویت و تصویر نزدیک به واقع یک ملت از نظرگاه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، مذهبی، سیاسی و... از نگاه دیگری است. این دانش با بررسی آثار ادبی و تصویرها، بافت فکری- فرهنگی قوم و کشوری را که متن در آن تولید شده‌است، بازسازی می‌کند (ر.ک: نانکت، ۱۳۹۰: ۱۰۰ تا ۱۰۱ و ۱۰۷).

۲-۱. ضرورت، اهمیت و هدف

سیستان، یکی از مناطق اصلی است که اصطخری در اثرش به معرفی و توصیف آن پرداخته است. این سرزمین به واسطه حکومت صفاریان در این دوره نقشی تأثیرگذار بر دیگر مناطق ایران داشته‌است. در این جستار برآنیم که سیمای سیستان و مردمی را که در عصر اصطخری در این سرزمین می‌زیسته‌اند، از هفت منظر فرهنگی، مذهبی، سیاسی، تاریخی، اقتصادی، معماری و جغرافیایی طبقه‌بندی و تحلیل کنیم و در قالب جداول و نمودارهایی تصاویر مثبت، منفی و خنثای این اثر را بررسی کنیم. بازنمایی تصویر سیستان و سیستانیان در اثر اصطخری با توجه به اهمیت این سرزمین در آن دوران و فضل تقدم اثر اصطخری در میان دیگر آثار حوزه *مسالک و ممالک* و رویکرد نوین او در تدوین و توصیف مطالب ضروری به نظر می‌رسد؛ خصوصاً این که بنیان تحلیل این بازنمایی بر اساس دانش تصویرشناسی است که با رویکرد کمی و آماری به شناسایی انواع تصاویر در اثر و نسبت آن‌ها به هم‌دیگر و دلایل آن می‌پردازد.

۳-۱. پرسش‌های پژوهش

- انواع تصاویر سیستان در الممالک و الممالک چگونه است؟ با بررسی اولیه متن این فرضیه شکل می‌گیرد که پس از تصاویر جغرافیایی که بنیان موضوعی الممالک و الممالک است تصاویر دیگری از نوع تاریخی، فرهنگی، سیاسی نیز قابل شناسایی است.

- اصطخری این تصاویر را چگونه قضاوت و روایت کرده و دلایل آن چیست؟ فرضیه این پرسش این است که نگاه او عموماً مثبت و خوشبینانه است و میزان تصاویر مثبت در مقایسه با تصاویر منفی و خنثی بیشتر است و عواملی چون هدف تألیف اثر، تأثیرپذیری از آثار پیشین، حکومت مقتدر صفاریان در آن دوره و زیست بوم منطقه سیستان در شکل‌گیری این نگرش مثبت اثرگذار بوده است؟

۴-۱. پیشینه پژوهش

در باره الممالک و الممالک اصطخری، پژوهش‌هایی انجام شده است؛ از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به این پایان‌نامه اشاره کرد: «بررسی سیر تحول کارتوگرافی اسلامی با تکیه بر کتاب ممالک و ممالک اصطخری» که مربوط به تحقیق بر نقشه‌های جغرافیایی موجود در کتاب اصطخری است، اثر مرضیه حبیبی (۱۳۹۸). مقالاتی نیز در این باره نوشته شده است؛ هم‌چون: «بررسی جغرافیای تاریخی منطقه جبال بر اساس کتاب ممالک و ممالک اصطخری»، در مجله فرانما، سال دوم، شماره پنجم. صص ۷۳ - ۹۲» نوشته مجتبی رضایی سرچقاه. «مقایسه تحلیلی جغرافی نگاری ابن خردادبه و اصطخری»، نوشته مهدی علیجانی و محبوبه شرقی، در نشریه تاریخ‌نگری و تاریخ نگاری، دوره ۳۰ شماره ۲۵ بهار و تابستان ۱۳۹۹ که بیشتر مربوط به مسایل جغرافیایی و تاریخی است. موسوی حاجی نیز در مقاله‌اش با عنوان «سقوط زرننگ؛ ظهور شهر سیستان» ضمن مروری بر تاریخ شهر سیستان با ذکر مستندات تاریخی تفاوت آن با شهر زرننگ را بیان کرده است. مقالات و پایان‌نامه‌های دیگری نیز مشاهده می‌شود که هیچ‌کدام از منظر دانش و روش تصویرشناسی به سیستان و جنبه‌های مختلف آن در الممالک و الممالک اصطخری پرداخته است. بنابراین این جستار از نظر چهارچوب تحلیلی تحقیق و نوع تحلیلی که از سیستان ارائه می‌دهد، نو به شمار می‌آید.

۴-۱. روش پژوهش و چارچوب نظری

تصویرشناسی دانشی است که از متون مختلف ادبی، به‌ویژه سفرنامه‌ها به شناسایی چهره کشورهای دیگر می‌پردازد. به عبارتی، تصویر دیگری را از منظر سفرنامه‌نویسی شناسایی و ترسیم می‌کند که به کشور و فرهنگ دیگری وابسته است. رابطه یک فرد با افراد دیگر و یک فرهنگ با فرهنگ‌های دیگر،

همواره بر اساس تصاویری است که از آن‌ها دارد، بنابراین نقش مهمی در اندیشه و حیات فرهنگ‌ها و تنظیم روابط میان آن‌ها ایفا می‌کند (رک: نامور مطلق: ۱۳۸۸: ۱۲۰). هر تصویری موجب یک آگاهی هر چند مختصر از یک «من» نسبت به «دیگری» یا یک «این‌جا» نسبت به یک «آن‌جا» است (رک: پاژو، ۱۹۹۴: ۶۰ به نقل از نانکت: ۱۳۹۰: ۱۰۶). در تصویرشناسی همواره پای «دیگری» در میان است، اما باید توجه داشت که دیگری در این بافت از ظرافت خاصی برخوردار است. فرهنگ و ملت بیگانه را بایستی «دیگری» شمرد و نه «غیر»، غیر ما را وحشت زده می‌کند و می‌رماند حال آن که دیگری، خود دیگر ماست. مانند آنچه ای که در برابر خود نهاده باشیم (ر.ک. همان: ۱۰۴). سفرنامه نویس ممکن است تصاویر متنوعی همچون فرهنگی، مذهبی، سیاسی و ... از مناطقی که به آن‌ها سفر کرده است ارائه کند؛ اما در این میان تصاویر فرهنگی از اهمیت بیش‌تری برخوردار است؛ چراکه مؤلفه‌های دیگر مانند مذهب، سیاست، اقتصاد و معماری هر کشور و منطقه‌ای متأثر از فرهنگ مردمانی است که در آن سرزمین می‌زیند.

روش عملیاتی این پژوهش این‌گونه است که نخست کلیه تصاویر مرتبط به سیستان از کتاب اصطخری استخراج و گزاره‌بندی و موضوع‌بندی می‌شود. سپس بافت زبانی هر گزاره تحلیل می‌شود و بر اساس صفت‌ها، قیدها و یا بافت کلامی نگاه مثبت، منفی و خنثای اصطخری شناسایی و تحلیل کیفی و آماری می‌شود. در این میان بر اساس مستندات درون‌متنی و برون‌متنی دلایل نگرش ارزش‌گذارانه اصطخری به تصاویر گوناگون از سیستان بررسی می‌شود.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. تصاویر سیستان در *المسالک و الممالک* اصطخری

در این بخش بر اساس شاخصه‌های فرهنگی، مذهبی، سیاسی، تاریخی، اقتصادی، معماری و جغرافیایی به بررسی و طبقه‌بندی و تحلیل آماری سیمای سیستان در کتاب *المسالک و الممالک* اصطخری خواهیم پرداخت.

۲-۱-۱. تصاویر فرهنگی سیستان در *المسالک و الممالک* اصطخری

اصطخری اثرش را با هدف تبیین شرایط جغرافیایی اقلیم گوناگون نگاشته است؛ اما از رهگذر این مطالب می‌توان به دیگر ویژگی‌ها و تصاویر آن اقلیم دست یافت که از آن جمله تصاویر فرهنگی سیستانیان است. یکی از این تصاویر که ویژه شرایط جغرافیایی این منطقه و تجربه ساکنان آن است، مهارت در دفع و مهارش‌های روانی است که بادهای معروف سیستان آن‌ها را در سطح این منطقه

جابه‌جا کرده و شرایط زندگی را برای ساکنان آن سخت گردانیده‌است. به قول اصطخری «مردم این - منطقه برای غلبه بر این مشکل حیل‌ها سازند. در دفع آن اتفاق و اتحاد خوبی دارند. مثلاً چون احتمال آسیب ماسه‌ها بر شهرها و روستاها زیاد شود، همگی جمع شده، حائلی از چوب، خاشاک و دیگر چیزها در مسیر باد می‌سازند و آن را به گونه‌ای طراحی می‌کنند، که ماسه‌ها را به هرآن‌جا که مورد نظرشان باشد که برایشان ضرری نداشته باشد، هدایت می‌کند» (اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۴۰). از این تصویر دریافت می‌شود که شرایط سخت جغرافیایی چگونه روحیه فعالیت گروهی را در میان سیستانیان پدید آورده است.

تصویر فرهنگی دیگر، که اصطخری از سیستان ارائه داده‌است، مربوط به مردم بغنین، خلیج، کابل و غور است که می‌گوید: «مردمی مسلمان و صلح طلب هستند» و این که خلیج نام طایفه‌ای از ترکان است که از قدیم الایام در حوالی غور، سرزمین بین هند و سیستان، سکنی گزیده‌اند مردمی منعم که اخلاق، منش، لباس و زبان‌شان شبیه ترکان است. نیز مردم بُست که بزرگترین شهر سیستان بعد از زرنج است؛ اهل مروّت و بخشندگی هستند. ظاهر و لباس‌شان شبیه مردم عراق است (ر.ک: اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۴۱)^(۱). بیان ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری مردم مناطق مختلف سیستان که همگی دارای بار ارزشی مثبت است، بیانگر تصاویر مثبت ایشان از نظر اصطخری است.

جدول ۱: تصاویر فرهنگی سیستان در الممالک و الممالک (منبع: یافته‌های پژوهش)

نام شهر، منطقه، گروه	تصاویر مثبت	تصاویر منفی	تصاویر خنثی	تعداد تصاویر
سیستان	تجربه و مهارت‌اندوزی و روحیه همکاری در برخورد با مشکلات (شن - های روان)			۳
بغنین، خلیج، کابل و غور	مردمی مسلمان، صلح طلب و منعم		شباهت مردم خلیج از حیث اخلاق، منش، لباس و زبان به ترکان	۷
بُست و مردم آن	اهل مروّت و بخشندگی		ظاهر و لباس شبیه به مردم عراق	۴
جمع تصاویر	۸	۰	۶	۱۴

اصطخری (۱۴) تصویر فرهنگی از مردم سیستان ارائه داده‌است که (۸) تصویر آن مثبت و (۶) تصویر خنثی است؛ بدون هیچ تصویر منفی. این توصیف بیانگر نگاه مثبت وی به ویژگی‌های فرهنگی

مردم سیستان است.

۲-۱-۲. تصاویر مذهبی سیستان

اصطخری، هم چون تصاویر فرهنگی، تصاویر مذهبی سیستان را به صورت مستقیم توصیف نکرده است. وی به مسجد جامع آن اشاره کرده و حدود و موقعیت آن را این گونه گزارش داده است: «مسجد جامع در شهر، بیرون ربض، جای دروازه پارس واقع شده است و بازارهای داخل شهر زرنج، پیرامون مسجد جامع قرار دارند» (اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۳۹ و ۱۴۰). آن چه از این تصویر قابل دریافت است، مرکزیت مسجد در شهر زرنج است که در اطراف آن بازارها بنا شده اند که این ساختار اهمیت مسجد را برای ایشان نمایان می سازد؛ نیز این که پرداختن به مناسک دینی و مسائل آن برای ایشان مهم و با ارزش بوده لذا مرکز شهر را به مسجد اختصاص داده بودند تا به راحتی و به سرعت امکان وصول به آن را داشته باشند.^(۲)

یکی از تصاویر مورد توجه اصطخری در هر شهر یا منطقه بودن یا نبودن منبر است. اصطخری درباره سیستان اشاره ای به وجود منبر^(۳) در جایی از این سرزمین نکرده است که می تواند نشانگر عدم رابطه حسنه میان صفاریان و خلفای بغداد باشد؛ هر چند در زمان حیات اصطخری، حاکمیت سیستان نزد صفاریان نبوده است. با این حال از برخی مطالب اصطخری می توان به قدرت و پایگاه صفاریان در آن دوره پی برد. از جمله هنگامی که وی درباره بازاری به نام عمروبن لیث سخن می گوید و تأکید می کند عوائد آن وقف بیمارستان و مسجد الحرام در مکه بوده است (همان). پابندی و علاقمندی صفاریان به اسلام و شعائر آن از دیگر تصاویری است که از توصیفات اصطخری قابل برداشت است. تصریح اصطخری به مسلمان بودن مردم بغنین، کابل و غور می تواند دلالت به گسترش اسلام تا این سرزمین ها داشته باشد (همان: ۱۴۱).

جدول ۲. تصاویر مذهبی سیستان در المسالك و الممالک (منبع: یافته های پژوهش)

نام شهر، منطقه، گروه	تصاویر مثبت	تصاویر منفی	تصاویر خنثی	تعداد تصاویر
سیستان	مرکزیت مسجد جامع نسبت به بازارها			۱
سیستان	ساخت و وقف بازار برای مسجد الحرام و بیمارستان			۱
مردم بغنین، کابل و غور			دارای دین اسلام	۱

جمع تصاویر	۲	۰	۱	۳
------------	---	---	---	---

اصطخری (۳) تصویر مذهبی از مردم سیستان ارائه داده است که (۲) تصویر مثبت و (۱) تصویر خنثی می‌باشد نبود تصاویر متعدد و متنوع مذهبی در المسالك و الممالک می‌تواند نشان از اولویت نداشتن تصاویر مذهبی برای اصطخری باشد.

۳-۱-۲. تصاویر سیاسی سیستان

تصاویر سیاسی مستقیمی نیز از اثر اصطخری بر نمی‌آید؛ جز تصاویری که وی درباره صاحبان قدرت و اماکن مرتبط به ایشان مانند قصرها، زندان‌ها و حصارها ارائه کرده‌است. از جمله این که از والی شهر سیوی در ناحیه بالس سخن می‌گوید که در قصر ساکن است و اشارت به جایگاهی می‌کند به نام اسفنجای که از قصر بزرگتر بوده است (رک: اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۴۱). دیگر این که سرای امارت صفاریان، در زرنج_ که بزرگترین شهر سیستان در آن روزگار بوده‌است _ در ربض شهر، بین دروازه طعام و دروازه فارس، خارج از شهر قرار داشته‌است و زندان، داخل شهر نزدیک مسجد جامع بوده- است. دارالاماره نیز قبلاً در همان جا پشت مسجد قرار داشته اما بعداً هردو (دارالاماره و زندان) به بیرون شهر به ربض منتقل می‌شود. هم‌چنین قصر یعقوب لیث و عمرو بن لیث، بین دروازه طعام و دروازه فارس واقع شده و دارالاماره در قصر یعقوب لیث است. داخل شهر بین دروازه کرکویه و نیشک بناهای عظیمی به نام ارگ قرار دارد که خزاین عمرو لیث در آنجا واقع شده بوده‌است (ر.ک: همان: ۱۳۹ تا ۱۴۰). تصویر دیگر در مورد سرزمین داور است که مرز غور است و بغنین و خلج و شنک و خاش که حصار و قلعه‌ای ندارند (همان: ۱۴۱). او همچنین به سرگذشت و چگونگی بالا گرفتن کار فرزندان لیث در حکومت سیستان پرداخته که بیشتر مربوط به تصاویر تاریخی می‌شود.

جدول ۳. تصاویر سیاسی سیستان در المسالك و الممالک (منبع: یافته‌های پژوهش)

نام شهر، منطقه، گروه	تصاویر مثبت	تصاویر منفی	تصاویر خنثی	تعداد تصاویر
سیستان (بالس)			سکونت حاکم ناحیه بالس در قصر	۱
سیستان (زرنج)			واقع شدن مقر سرای امارت صفاریان، زندان نزدیک مسجد جامع و دارالاماره در قصر یعقوب لیث. وجود ارگ‌هایی بین دروازه کرکویه و نیشک	۴
جمع تصاویر	۰	۰	۵	۵

پنج تصویر سیاسی از اثر اصطخری قابل برداشت است که در واقع چهار مورد آن مربوط به عهد صفاریان است. هر چند انتظار این است که کتاب اصطخری تصاویر سیاسی سیستان را مدّ نظر قرار دهد اما ظاهراً این مؤلفه نیز جزو اولویت‌های اصطخری نبوده است.

۴-۱-۲. تصویر تاریخی سیستان

تصاویر تاریخ در اثر اصطخری نمود زیادی دارد. وی به سرگذشت خاندان سلسله صفاریان، چگونگی بالا گرفتن کار آن‌ها، سرگذشت و در نهایت پایان کار و سرنوشت هر کدام پرداخته است و لذا با توجه به قدمت و اصالت این کتاب، مطالب آن مبنای بسیاری از استنادات تاریخی درباره صفاریان در دیگر منابع بوده است.

آنچه از نظر تاریخی، در سیستان مورد توجه اصطخری واقع شده، سرگذشت خاندان صفاریان و چگونگی بالا گرفتن کار آن‌ها در حکومت است که اصطخری با جزئیات به آن پرداخته است. او در ضمن بیان سرگذشت برادران صفار به نام شخصیت‌های تاریخی دیگری اشارت دارد؛ هم چون کثیر بن رقاق، دایی فرزندان لیث، درهم بن نصر که با خوارج^(۴) در حال نبرد بوده، یعقوب لیث که با برادرانش به سپاه درهم می‌پیوند و فرمانده سپاه خوارج به نام عمار یاسر که به دست یعقوب لیث کشته می‌شود.

مطالبی که او درباره پایان کار برادران صفاری نقل می‌کند منبع آثار پس از وی گشته است: صفاریان که بر فارس، کرمان، خراسان و سیستان غلبه پیدا کردند؛ از شهر قرنین بودند. آن‌ها چهار برادر بودند به نام‌های: یعقوب، عمرو، طاهر و علی که فرزندان لیث بودند. طاهر بر دروازه بست کشته شد. یعقوب که برادر بزرگتر بود، بعد از بازگشت از بغداد در جندی شاپور درگذشت و قبرش همان جا است. عمرو در بغداد کشته شد و قبرش در آن جا است و علی امان خواست و پیش رافع به گرگان رفت و در دهستان درگذشت و قبرش آن جا است. یعقوب برادر بزرگتر، غلام رویگری بوده و عمرو مکاری. گویند که علی برادر کوچک آن‌ها، مدتی بنایی می‌کرده است. اصطخری به چگونگی خروج و به قدرت رسیدن آن‌ها با جزئیات اشاره می‌کند (ر.ک: اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۴۲).

از آن جا که خاستگاه صفاریان سیستان بوده است، آثار به جا مانده از آن‌ها در این سرزمین، نسبت به دیگر حاکمان و پادشاهان ادوار مختلف، بیشتر است. توجه حاکمان به عمران و آبادانی، تصویری مثبت از سیاست ایشان به یادگار می‌گذارد که معمولاً از چشم جهانگردان و سفرنامه‌نویسان به دور نمی‌ماند از جمله آن‌ها اقدامات خیرخواهانه و آبادگرانه صفاریان، به ویژه عمرو لیث است. از آن جمله

رباطی است میان گاونیشک و کندر که آن را ساخته عمرولیث می‌دانند و اصطخری هنگام ذکر مسافت میان شهرهای سیستان به آن اشاره کرده‌است. «این‌جا را پل کرمان نامند؛ اما پلی در این‌جا وجود ندارد؛ لیکن به آن نامیده‌اند» (اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۴۴). ابن حوقل نیز در *صورة الارض* از آن یاد کرده‌است (رک. ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۵۹).

از دیگر اقدامات عمرولیث که اصطخری به آن‌ها اشاره کرده است، ساخت بازاری آباد و پر درآمد در زرنج و وقف آن برای مسجد جامع و مسجد الحرام است. همچنین طبق روایتی دیگر در داخل شهر زرنج، بناهایی بزرگ به نام ارگ وجود دارد که خزانه عمرو بن لیث بوده و به دست او ساخته شده‌است. اقدامات نیکوکارانه صفاریان در سیستان باعث شده است اصطخری چهره این نواحی را درخشان و نیکو توصیف نماید.

۱-۴-۱. بناها و مکان‌های تاریخی سیستان

نزدیکترین دوره تاریخی به عصر اصطخری، عصر صفاریان است. به علاوه مهمترین حاکمیت سیاسی با مرکزیت سیستان که توانسته‌است، حاکمیت خود را بر بخش‌های وسیعی از ایران، گسترش داده و تثبیت کند، همین حاکمیت صفاریان بوده‌است. بنابراین آثار تاریخی به جا مانده از دوران صفاری، در سیستان، بیش از هر دوره تاریخی دیگری در آثار سفرنامه‌نویسان بعد و نزدیک به عهد صفاریان، نمود پیدا کرده‌است. در ادامه، اصطخری نیز، بیشتر تصاویری که در زمینه تاریخی از سیستان ارائه کرده، مربوط به این دوره است. از جمله این آثار، دارالاماره، زندان، مسجد جامع، ربض و قصرهای صفاریان است که اصطخری به آن‌ها اشاره کرده و تصویر آن‌ها را این گونه ارائه کرده‌است: دارالاماره سیستان، در زرنج در ربض، میان دروازه طعام و دروازه فارس، بیرون شهر است. زندان در شهر و نزدیک مسجد جامع است. دارالاماره قبلاً در همین جا نزدیک زندان، پشت مسجد جامع بوده‌است که بعد به ربض، واقع در خارج شهر، منتقل گردیده‌است. میان دروازه‌های طعام و فارس، دو قصر متعلق به یعقوب لیث و عمرو بن لیث واقع است و دارالاماره در سرای یعقوب است (ر.ک: اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۳۹ تا ۱۴۰).

تصویر دیگر تاریخی که اصطخری به آن اشاره کرده‌است، در مورد شهری است، به نام «رام شهرستان» که مربوط به قبل از اسلام بوده که هنوز آثار آن باقی است. اصطخری بنا به نقل دیگران آن را این گونه به تصویر می‌کشد: «شهری بوده‌است مربوط به دوران عجم در محدوده بین سیستان و کرمان سه مرحله گذشته از راسک بر سمت راست، به نام رام شهرستان که بعضی از خانه‌ها و بناهایش

تا امروز هنوز پا برجاست». اصطخری باز هم بنا به گفته دیگران علت ترک ساکنان این شهر را این گونه بیان می‌کند: «رود سیستان از داخل آن عبور می‌کرده و در منطقه‌ای به نام «سُکِر» بندی بر رود هیرمند بوده‌است که می‌شکند و در شهر آب می‌افتد و مردم ناچار می‌شوند که آن را ترک گفته، شهر زرنج را بنا کنند» (همان: ۱۴۰).^(۵)

جدول ۴. تصاویر تاریخی سیستان در المسالك و الممالک (منبع: یافته‌های پژوهش)

نام شهر، منطقه، گروه	تصاویر مثبت	تصاویر منفی	تصاویر خنثی	تعداد تصاویر
کتیر بن رفاق			نقش دایی فرزندان لیث، در برکشیدن فرزندان لیث.	۱
درهم‌بن نصر			جنگ با خوارج	۱
برادران صفار و سرگذشت-شان			پیوستن طاهر و علی صفار به درهم. تأسیس حکومت صفاریان توسط یعقوب و عمر. گسترش حکومت صفاریان به سیستان، فارس، کرمان و خراسان. درگذشت یعقوب در جندی شاپور. درگذشت عمرو در بغداد.	۵
عمار یاسر			فرماندهی سپاه خوارج، کشته‌شدن به دست یعقوب.	۲
آثار تاریخی صفاریان	ساخت رباط تاریخی بین گاو نیشک و کندر توسط عمرو لیث. ساخت بازاری آباد و پر درآمد و وقف آن برای مسجد جامع و مسجدالحرام. ساخت بناهای تاریخی به نام ارگ که محل خزائن عمرو بوده.			۴
بناهای تاریخی زرنج	دارالاماره، زندان، مسجد جامع و ربض و قصرهای صفاریان، از آثار تاریخی برجسته دوران صفاری			۵
رام شهرستان			شهری مربوط به قبل از اسلام. برجای ماندن آثار آن تا دوران اصطخری	۲
جمع	۸	۰	۱۱	۱۹

				تصاویر
--	--	--	--	--------

اصطخری از شاخص تاریخی؛ (۱۹) تصویر ارائه داده‌است که (۸) تصویر مثبت و (۱۱) تصویر خنثی می‌باشد و جز یک مورد همگی مربوط به عهد صفاریان می‌باشد. تعدد نسبی تصاویر تاریخی نسبت به دیگر تصاویر بیانگر اهمیت سیستان در قرن چهارم است که دلیل اصلی آن به حکومت صفاریان بازمی‌گردد. ۱۱ تصویر خنثی به روش توصیف اصطخری بازمی‌گردد که بنا دارد در روایت رویدادهای تاریخی تا حد امکان نگاه ارزش‌گذارانه نداشته باشد.

۲-۱-۵. تصاویر اقتصادی سیستان

۲-۱-۵-۱. بازارها

اصطخری، تصاویر گوناگون و گسترده‌ای از وضعیت اقتصادی سیستان ارائه کرده‌است؛ از جمله درباره بازارها می‌گوید: «بازارهای شهر زرنج، بزرگترین شهر سیستان، داخل شهر، پیرامون مسجد جامع است. این بازارها در نهایت آبادانی است». همچنین بازارهایی که در ربض شهر قرار دارند، بازارهایی آبادان و پر رونق هستند از جمله آن‌ها بازاری است موسوم به بازار عمرو، که عمرولیث آن را بنا کرده است. روزانه بیش از هزار درهم، در این بازار، غله خرید و فروش می‌شود. دیگر، بازاری است که از دروازه فارس تا دروازه مینا درون شهر حدود نیم فرسخ امتداد دارد (ر.ک: اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۴۰).

۲-۱-۵-۲. وضع معیشت و درآمد

از نظر اصطخری، سیستان سرزمینی فراخ نعمت و ثروتمند است، خرما و انگور فراوان دارد که به موجب آن زندگی مردم وضع مطلوبی دارد. مردم بخت، تاجرپیشه، توانگر و اهل مروّتند که با سرزمین هند و سند تجارت می‌کنند. مردم شهر کوچک طاق به دلیل تولید انگور فراوان، مردمی فراخ‌نعمت و توانگرند. جزه شهر کوچکی است از حدود قرنین، متصل به عمل فرّه؛ منطقه‌ای پرنعمت است. اقلیم رخج، شتر، گاو و گوسفند، فراوان دارد و مال انبوهی از آن‌جا به بیت‌المال می‌رسد. مردم آن نواحی، عواید بسیاری دارند و در رفاه و فراخی نعمت به سر می‌برند. بلاد داور نیز اقلیمی پرنعمت است. مردم طالقان کشاورز و اغلب بافنده‌اند. مردم رودان در کار تولید نمک هستند. کشاورزی و باغات میوه نیز دارند. وجود شغل‌های دیگر در کنار کشاورزی و دامداری، بیانگر وضعیت معیشتی مطلوب سیستان، در آن دوران است (ر.ک. همان: ۱۴۱ تا ۱۴۳).

۲-۱-۵-۳. محصولات و صادرات

اصطخری نقل می‌کند که محصول غالب سیستان، خرما و انگور است و «حلتیت»^(۶) که از بیابان میان

سیستان و مکران، فراوان از این محصول عمل می‌آمده و در غالب قوتشان از آن بهره می‌گرفته‌اند. در بست با وجود این که مردمش تاجر پیشه‌اند، خرما و انگور نیز تولید می‌شود. از دریاچه زره، ماهی فراوان صید می‌شود. در اطراف آن نیشکر عمل می‌آید. طاق، دارای باغات انگور فراوان است. خواش دارای نخلستان و باغات میوه است. همچنین فرّه دارای نخلستان، باغات میوه و مزارع است. سراوان میوه‌های بسیار و خرما و انگور فراوان دارد. در طالقان نیز میوه و کشت و نخلستان فراوان است. بیشتر محصول روزان، نمک است و با این همه، کشت و باغات میوه و آب‌های جاری دارد (همان).

با وجود محصولات فراوان در سیستان، اصطخری صرفاً از تولید آن‌ها سخن گفته و چیزی از صادرات آن به مناطق دیگر عنوان نکرده‌است. به‌علاوه در مقایسه محصولات سیستان، نسبت به سرزمین‌های دیگر ایران در آن زمان، این منطقه به‌خاطر شرایط طبیعی خاص، مخصوصاً کوبیری بودن، کمی منابع آبی، شوره‌زار بودن زمین و دیگر شرایط اقلیمی همچون گرمی هوا، ظاهراً از تولیدی مازاد بر نیاز خود برخوردار نبوده‌است.

اصطخری در سیستان، جز یک تصویر که مربوط به شغل جولا‌هگی (بافندگی) مردم طالقان می‌شود؛ اشاره‌ای به صنایع و محصولات کارگاهی سیستان نکرده‌است.

۴-۱-۲. نظام خراج

اصطخری درباره مالیات و خراج در سیستان، تنها یک تصویر ارائه کرده‌است در مورد سرزمین رُحج، گفته‌است: سرزمینی است که مال عظیمی از آن برای بیت المال حاصل می‌شود و به چگونگی حصول آن اشاره‌ای نکرده‌است (همان: ۱۴۱).

جدول ۵. تصاویر اقتصادی سیستان در الممالک و الممالک (منبع: یافته‌های پژوهش)

نام شهر، منطقه، گروه	تصاویر مثبت	تصاویر منفی	تصاویر خنثی	تصاویر مثبت
زرنج	دارای سه بازار آباد و پررونق. خرید و فروش بیش از هزار درهم غله در این بازار. امتداد بازاری از دروازه فارس تا دروازه مینا در حدود نیم فرسخ.			۳
سیستان	سرزمینی فراخ نعمت. باغ‌های فراوان خرما و انگور. شرایط مطلوب اقتصادی مردم.			۴
مردم بست	تاجر پیشگی و توانگری مردم. تولید خرما و انگور.			۴
شهر طاق	تولید فراوان انگور. مردم توانگر و فراخ نعمت.			۳

۷			دارای شتر، گاو و گوسفند فراوان. ارسال مال انبوهی به بیت المال. عواید بسیار مردم. رفاه و فراخی نعمت مردم.	اقلیم رنج
۲			شغل کشاورزی و بافندگی مردم.	طالقان
۳			حرفه تولید نمک، کشاورزی. دارای باغات میوه.	روذان
۲۶	۰	۰		جمع تصاویر ۲۶

از (۲۶) تصویر اقتصادی که اصطخری از سیستان ارائه داده است، همگی مثبت هستند. فقدان حتی یک تصویر منفی و یا خنثی از وضعیت اقتصادی سیستان، بیانگر وضعیت بسیار مناسب اقتصادی این منطقه در قرن چهارم بوده است که این نیز می‌تواند به دلیل مرکزیت قدرت در سیستان و نیز کارآمدی حکومت صفاریان در این حوزه باشد.

۶-۱-۲. تصاویر معماری سیستان

بیشتر تصاویر ارائه‌شده در *المسالک و الممالک* در زمینه معماری مربوط به عهد صفاریان است که خاستگاه و مرکز حکومت آن‌ها بوده‌است. بنا به گفته اصطخری، جنس غالب بناهای سیستان از گل است (آزاج معقوده: گل درهم تنیده) و به سبب شرایط خاص آب و هوایی، چوب در آن‌ها به کار نمی‌برده‌اند. اصطخری علت آن را کرم‌افتادن و ماندگاری کم می‌داند. او بیش از هر منطقه سیستان به وضع معماری بناهای زرنج، بزرگترین شهر سیستان، پرداخته‌است. براساس نوشته او، زرنج شهری است که حصن، خندق و ربض دارد و بر ربض آن نیز دیواری است. بناهای بزرگ و دارالاماره‌های دوره صفاریان و خندقی استوار پیرامون آن است. این خندق آب دارد که از خود آن برمی‌آید. مازاد آب‌های شهر نیز درون آن می‌ریزد. این شهر را پنج دروازه است. یکی دروازه نو و دیگری دروازه کهن. سوم دروازه کرکویه. چهارم، دروازه نیشک و پنجم دروازه طعام که آبادترین‌شان است. جنس همه این دروازه‌ها از آهن است. وجود خندق و دروازه‌های آهنی در زرنج علاوه بر آبادانی، نشان نیاز شدید آن منطقه به حفاظت در برابر متجاوزان و دشمنان بوده‌است. همچنین بنا به گفته اصطخری، بر ربض شهر نیز سیزده دروازه بوده‌است که وی نام یکایک آن‌ها را ثبت کرده‌است. داخل شهر، بین دروازه کرکویه و دروازه نیشک، بنای بزرگی است به نام ارگ که خزانه حکومت در آنجا قرار داشته‌است و عمرولیث آن را بنا نهاده بوده‌است. چیدمان بازارها در زرنج، پیرامون مسجد جامع بوده‌است، در نهایت آبادانی. شهر به گونه‌ای طراحی شده بوده‌است که آب‌های مورد نیاز سکنه از دروازه‌های شهر وارد و ابتدا درون دو حوضی که در نزدیک مسجد جامع بوده‌است گرد آمده، سپس به

مناطق مختلف، خانه‌ها و سرداب‌های مردم تقسیم می‌گردیده‌است. در ربض، خانه‌های بزرگان و بساتین زیادی بوده و نهرهایی جریان داشته‌است که نهرهای داخل شهر نیز آبشان از آن‌ها تأمین می‌شده‌است. شهر بازاری داشته‌است که از دروازهٔ پارس تا دروازهٔ مینا به اندازهٔ نیم فرسخ امتداد داشته‌است (ر.ک: اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۳۹ تا ۱۴۰). تصویر معماری دیگر، پلی است از کشتی، بر روی رود هندمند بر دروازهٔ بُست، مانند پل‌های عراق (همان: ۱۴۱). نیز پلی آجری بر روی نهر نیشک که بین سروزن و حروری قرار داشته‌است (همان: ۱۴۳). اصطخری همچنین به جنس بناهای فره که دومین شهر بزرگ آن با روستاهای فراوان است و همچنین جزه که شهر کوچکی از اعمال «فره» است و طالقان نیز اشاره کرده و گفته که جنس غالب آن‌ها از گل است (همان: ۱۳۹ تا ۱۴۲).

جدول ۶. تصاویر معماری سیستان در المسالك و الممالک (منبع: یافته‌های پژوهش)

نام شهر، منطقه، گروه	تصاویر مثبت	تصاویر منفی	تصاویر ختنی	تعداد تصاویر
زرنج	دارای حصن و خندق و ربض. دارای پنج دروازه از جنس آهن. دارای سیزده دروازه بر ربض شهر. بازارهای در پیرامون مسجد جامع. طراحی شهر به گونه‌ای که آب‌های مورد نیاز سکنه از دروازه‌های شهر وارد و پس از ورود به دو حوضی در نزدیک مسجد در مناطق مختلف، خانه‌ها و سرداب‌های تقسیم می‌شود. پلی روی رود هندمند بر دروازهٔ بست. پلی آجری بر روی نهر نیشک.			۹
سیستان	جنس گلی غالب بناهای سیستان.			۱
فره، جزه و طالقان	جنس گلی غالب بناهای این سه شهر.			۱
جمع تصاویر	۱۱	۰	۰	۱۱

اصطخری (۱۱) تصویر مثبت از شاخص معماری سیستان به تصویر کشیده‌است که همه تصاویر دارای بار ارزشی مثبت است و این نشانگر نگرش مثبت وی به شاخص معماری در منطقه سیستان است.

۲-۱-۷. تصاویر جغرافیایی سیستان

اصطخری در فصل سیستان، بیشترین تصاویر را از شاخص جغرافیایی این منطقه ارائه داده است. او ابتدا به بیان حدود سیستان از چهارجهت پرداخته و سپس به موقعیت شهرها، وسعت، ویژگی‌ها و شرایط آب و هوایی آن‌ها اشاره کرده است.

۱-۷-۲. حدود و موقعیت

اصطخری، حدود سیستان را این‌گونه مشخص کرده است: «مشرق آن بیابانی است بین مکران و زمین سند و چیزی از حدود ملتان. غرب آن خراسان و مقداری از محدوده هند، شمال آن هند و جنوب، بیابانی که بین سیستان و فارس و کرمان است. در آن محدوده که به خراسان، غور و هند منتهی می‌شود؛ انحا و قوسی وجود دارد» (همان: ۱۳۹).

۲-۱-۷-۲. ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی

اصطخری در این فصل به صورت پراکنده به ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی این منطقه پرداخته و با جزئیات این‌گونه ویژگی‌ها را به تصویر کشیده است: سیستان، سرزمینی شوره‌زار و ماسه‌ای است. هوای آن گرم و خرما بسیار دارد، در آن برف نمی‌بارد. سرزمینی است هموار و بدون کوه، نزدیکترین کوه-هایش در ناحیه فره است. پیوسته در آن‌جا بادهای سخت و مداوم می‌وزد. به همین سبب آسیاب‌های بادی برای آرد کردن گندم ساخته‌اند. این بادهای ماسه‌ها را از جایی به جای دیگر می‌برند. بزرگترین رودی که در این سرزمین جریان دارد رود هندمند است که از پشت سرزمین غور سرچشمه می‌گیرد و رودهای بسیاری از آن منشعب شده و در نهایت به دریاچه زرّه می‌ریزد. بنابراین دریاچه زرّه نیز یکی دیگر از عوارض طبیعی این منطقه است.^(۸) نیز بیابان‌هایی که حوالی این منطقه را احاطه کرده همچون بیابان بین مکران و زمین سند در شرق و بیابانی که در جنوب، بین سیستان و فارس و کرمان وجود دارد. نواحی سردسیر آن، نواحی بغنین، خلیج، کابل و غور است و بُست که شهری وبایی است و فره که در سرزمینی هموار قرار گرفته است (ر.ک. همان: ۱۳۹ تا ۱۴۲).

۳-۱-۷-۲. شهرها، وسعت، موقعیت و ویژگی‌های آن‌ها

اصطخری، شهرهای سیستان را یک به یک معرفی می‌کند و به وسعت، موقعیت جغرافیایی و محصولات کشاورزی و دیگر ویژگی‌های آن نیز اشاره‌ای دارد. شهرهایی که او معرفی می‌کند عبارتند از: زرنج، قرنین، خواش، زرنج، فرّه، جزّه، بُست، روزان، سروان، اسفنجای، طالقان، بغنین، درعش، تلّ و پِشَلَنک، بَنجَوای، داور، بغنین، خلیج، کابل، غور، خلیج، گُهک، غَزَنه و قصر.

به عنوان نمونه، برخی از شهرها را این گونه توصیف می‌کند: قرنین شهری است دارای قرا و روستاها که در یک مرحله‌ای سیستان و در طرف چپ کسی است که به بست رود و در دو فرسخی سروزن واقع است. اهمیتش به خاطر این است که خاستگاه صفاریان است. دارای آب‌های جاری و قنوات است. خواش در فاصله یک مرحله‌ای از قرنین، در سمت چپ کسی است که به بست می‌رود. فاصله‌اش تا راه حدود نیم فرسخ است. از قرنین بزرگ‌تر، دارای نخلستان‌ها و باغات فراوان میوه و مانند قرنین، دارای آب‌های جاری و قنوات است. قره که بزرگترین شهر این محدوده است با حدود شصت روستا در منطقه‌ای هموار و مسطح واقع شده و دارای نخلستان‌ها، باغات میوه و مزارع فراوان است و رود قره از آن عبور می‌کند و بناهایش از گل است. بست که پس از زرنج بزرگترین شهر سیستان است محل تجارت با سرزمین هند و سند است. سرزمینی پر نعمت و دارای نخلستان و باغات انگور است. سروان، شهری است کوچک نظیر قرنین؛ اما آبادتر، دارای باغات میوه و انگور فراوان و نخلستان. طالقان در یک مرحله‌ای از بست واقع شده است دارای باغات میوه، نخلستان و کشاورزی است و دارای آب‌های جاری. شهری است که بیشتر ساکنانش به شغل بافندگی مشغول‌اند و بناهایش از گل است و در بزرگی به اندازه قرنین است. بنجواي شهری است مربوط به اقلیم رُخج که بین سرزمین داور و بالس واقع شده، بیشتر مردمش از نسل جدیدند و همان جایی است که در نهایت سرسبزی و فراوانی است و مال فراوانی از آنجا برای بیت المال جمع می‌گردد و مردمش به خاطر فراوانی غله‌اش در رفاه و نعمت‌اند. و سرزمین داور که مرز غور و سرزمینی پر نعمت است و شهرهای معروفش تل و درعش است، که بر کرانه هیرمند قرار دارند. و بغنین و خلج و کابل و غور که از مناطق سردسیر سیستان است دارای مردمی مسلمان و مسالمت‌جو. خلج که سرزمین قومی است که لباس و زبانشان شبیه اتراک است و مردمی ثروتمندند (ر.ک. همان: ۱۳۹ تا ۱۴۳).

۴-۷-۱-۲. خرمی، سرسبزی و آبادانی

تصاویری که اصطخری از سرسبزی و خرمی سیستان ارائه داده است، با وجود این که منطقه‌ای کویری و خشک است تصاویری مثبت است؛ مثلاً: شهر طاق با باغ‌های انگورش، خواش با نخلستان‌ها و باغات میوه. شاید بتوان گفت سرسبزترین منطقه سیستان منطقه «قره» است با شصت روستا که در منطقه‌ای مسطح و هموار واقع شده و به خاطر عبور رود قره از حدود آن پر از نخلستان‌ها، باغات میوه و مزارع سرسبز کشاورزی است و بست که آن نیز دارای نخلستان‌ها و باغات میوه است. همچنین رودان و سروان هر دو دارای مزارع سرسبز، باغات میوه و نخلستان است. «طالقان» و «بنجواي» هر دو از مناطق

سرسبز و پر نعمت سیستان‌اند که دارای مزارع سرسبز، باغات میوه و نخلستان است. منطقه «بنج‌وای» نیز در نهایت سرسبزی و خرمی قرار دارد (همان).

۵-۷-۱-۲. فراوانی روستاها

یکی دیگر از تصاویری که در بخش تصاویر جغرافیایی، اصطخری به آن پرداخته است فراوانی روستاها در این سرزمین است. مثلاً «قره»، شهری است با شصت روستا همچنین «طاق» شهری است با قریه‌ها و روستاهای زیاد. «قرنین» شهری است دارای قرا و روستاهای فراوان همچنین «جزه» که از عمل قره است دارای قرا و روستاهای زیاد و سرسبز است. بنابراین بیشترین مظاهر آبادانی و سرسبزی در سیستان، غالباً مربوط به روستاها و دهکده‌های آن است.

۶-۷-۱-۲. آب و هوا، خاک، کوه‌ها، رودها، دریاها و دریاچه‌ها

از دیدگاه اصطخری، سیستان از نظر آب و هوایی، منطقه‌ای گرم و خشک و کویری است، با بیابان‌هایی که آن را احاطه کرده و بادهای شدیدی که پیوسته در حال وزیدن است و ماسه‌ها را جابه‌جا می‌کند؛ به همین دلیل، آس‌هاشان بیشتر، بادی است و مردم به‌خاطر این بادهای همیشگی و جابجایی ماسه‌ها در رنج هستند و برای دفع آن حيله‌ها به کار می‌گیرند. زمینش شوره است و رملی. سرزمینی مسطح و هموار است، فاقد کوه. تنها در منطقه قره تعدادی کوه وجود دارد. برف در آن نمی‌بارد؛ با این وجود آب‌های جاری، قنوات، باغات، نخلستان و مزارع زیادی دارد. بغین و خلیج و کابل و غور، تنها مناطق سردسیر آن هستند. بُست با همه تصاویر مثبتی که دارد، شهری است که احتمالاً به خاطر شرایط آب و هوایی‌اش، مریضی و با در آن زیاد است (ر.ک: همان: ۱۴۰ تا ۱۴۱).

با توجه به تصاویر ارائه شده از جانب اصطخری در مورد سیستان، این منطقه به دریایی متصل نیست؛ اما دریاچه‌ای دارد به نام «زره» که در فصولی، با فراوانی آب، وسعت می‌گیرد و گاهی هم با نقصان آب کوچک می‌شود. طول آن حدود سی فرسخ است که از ناحیه گرین بر راه کوهستان شروع و تا پل کرمان بر راه پارس امتداد دارد و عرضش به اندازه یک مرحله راه است و آبی بس گوارا دارد. ماهی زیادی از آن صید می‌کنند و در پیرامون آن روستاها و مزارع نیشکر زیادی است؛ مگر آن منطقه‌ای که به حدود بیابان منتهی می‌شود (همان: ۱۴۰).

۷-۷-۱-۲. رودها و آب‌ها

اصطخری، بزرگترین رود سیستان را رود «هندمند» معرفی می‌کند که از پشت سرزمین غور سرچشمه

می‌گیرد، در سرزمین‌های رُخج و داور جریان می‌یابد، سپس وارد محدودهٔ بُست و سیستان شده و به دریاچهٔ زره می‌ریزد. این رود، تا حوالی بُست رود واحدی است. به حدود یک مرحله‌ای سیستان که می‌رسد، رودهای زیادی از آن منشعب شده و سرزمین‌های زیادی را مشروب می‌سازد. پس از آن اصطخری نام تک تک نه‌هایی که از هندمند و برخی سرچشمه‌ها مانند غور منشعب می‌شود و تعداد روستاهایی را که از آن بهره‌مند می‌شود نام می‌برد؛ نه‌هایی از جمله طعام، باشترود، سنارود، شَعْبَه، میلی، زالق، کَزک، فَرَه و نیشک (ر.ک: همان: ۱۴۰ تا ۱۴۱).

افزون بر رودها، اصطخری، تصاویر مثبت دیگری از آب‌های جاری و قنوات سیستان نیز ارائه داده است. نخستین تصویر، مربوط به خندق دورشهر زرنج است که از مناطق مختلف آن چشمه‌های آب می‌جوشد و اضافهٔ آب‌های جاری شهر، درون آن می‌ریزد و نه‌هایی که داخل شهر، در مناطق مختلف آن، برای بهره‌مندی مردم، جریان دارد. از جمله نه‌ری که از دروازهٔ قدیم وارد می‌شود. دیگری نه‌ری که از دروازهٔ جدید وارد شهر می‌شود. سوم، نه‌ری که از دروازهٔ طعام وارد شهر می‌شود و مقدار آب این انهار به اندازه‌ای است که اگر هر سه با هم جمع گردد می‌تواند آسیابی را به گردش درآورد. نزدیک مسجد جامع، دو حوض بزرگ است که این آب‌های جاری ابتدا داخل آن شده و سپس از آن جا تقسیم و به محله‌های مختلف و خانه‌ها و سرداب‌های مردم وارد می‌شود. همچنین خانه‌های بزرگ اطراف شهر در ربض، دارای نه‌های جاری و باغ و بستان‌ها است که این آب‌های درون شهر، همه از آن‌ها گرفته شده است. تصویر دیگر، از آب‌های جاری سیستان، مربوط به خواش و قرنین است که هر دو دارای آب‌های جاری و قنات‌های زیرزمینی زیادی هستند. همچنین شهر «فَرَه» که رود «فَرَه» از آن می‌گذرد و «جَزَه» که متصل به عمل «فَرَه» است و آب مورد نیازش از قنوات تأمین می‌شود. نیز طالقان که آب مورد نیازشان از نه‌های جاری در سطح شهر تأمین می‌شود و روزان که مانند طالقان دارای آب‌های جاری است. (همان: ۱۳۹ تا ۱۴۳).^(۸)

۸-۷-۱-۲. مسالک و مسافات بین شهرها و مناطق سیستان

در مناطق کویری، صحرايي و مناطق سخت کوهستانی که شرایط اقلیمی سفر را برای مسافر سخت می‌کند؛ آگاهی از شرایط راه‌ها، منازل و رباط‌های بین راهی و مسافت بین آن‌ها، از مهمترین مواردی است که هر رهگذر و مسافری نیاز دارد تا با اطلاع از آن‌ها، تمهیدات لازم، برای سفر خود را آماده کند. از این رو، در همهٔ فصول کتاب المسالک و الممالک اصطخری، یکی از مهمترین بخش‌های هر فصل، تصاویری است که از مسالک، منازل و رباط‌های بین راهی به خواننده ارائه داده است.

اصطخری همانند سایر فصول، ابتدا به معرفی مسافتات و منازل و رباط‌هایی پرداخته‌است که بین شهرهای بزرگ سیستان وجود دارد و سپس مسافتات، منازل و مراحل سایر مناطق را بیان کرده‌است. با توجه به شرایط سخت مناطق کویری و توفان‌های شنی که گاه و بیگاه ممکن بوده‌است، خطر مرگ و سرگردانی در صحرا را برای مسافر در پی داشته باشد؛ سعی گذشتگان غالباً بر این بوده‌است که در فواصلی کوتاه‌تر نسبت به دیگر مناطق، بین راه‌ها، منازل، رباط‌ها و جان‌پناه‌هایی ایجاد کنند. اصطخری نیز در بیان مسافتات بین شهرهای مختلف سیستان، به منازل و رباط‌هایی اشاره کرده‌است که فقط به اندازه یک مرحله از یک‌دیگر فاصله دارند؛ مثلاً مسافت بین سیستان تا هرات: اولین منزل، محلی است به نام گرگویی در سه فرسخی. از آن‌جا تا بَشْتَر، چهار فرسخ و آن‌جا معبر و پلی است بر روی منطقه‌ای که اضافه آب هندی‌مند از زیر آن عبور می‌کند و سپس مسافت میان مناطق یک مرحله‌ای را بیان می‌کند.

جدول ۷. تصاویر جغرافیایی سیستان در المسالك و الممالک (منبع: یافته‌های پژوهش)

نام شهر، منطقه، گروه	تصاویر مثبت	تصاویر منفی	تصاویر خنثی	تعداد تصاویر
سیستان		سرزمینی شوره‌زار و ماسه‌ای. دارای هوای گرم و خشک و کویری. نباریدن برف. وزش دائمی بادهای سخت. جابه‌جایی ماسه‌ها به سبب بادهای.	سرزمینی هموار و بدون کوه. نزدیکی کوه‌هایش به فره. هندمندان بزرگترین رود این ناحیه. پایان هندمندان به دریاچه زَرَه. احاطه بیابان-های بین مکران و سند در شرق و بیابانی در جنوب بین سیستان، فارس و کرمان. سردسیری مناطق بغنین، خلیج، کابل و غور.	۱۴
زرنج			بزرگترین شهر سیستان. مرکز سیستان.	۲
بست	سرزمینی پر نعمت دارای نخلستان و باغات انگور.	شهر وبایی.	بزرگترین شهر سیستان بعد از زرنج.	۵
شهر طاق	دارای باغات انگور فراوان.		شهر کوچکی در فاصله یک مرحله-ای از زرنج.	۲
اقلیم رُخج	سرسبزی و فراوانی نعمت‌هایش. رفاه مردم به سبب فراوانی غله.		بَنجَوای مربوط به اقلیم رُخج. از نسل جدید بودن مردمش.	۵
قرنین	دارای آب‌های جاری و قنوات.		شهری دارای قرا و روستاها.	۴

	خاستگاه صفاریان.			
۵	بزرگتر از قرنین.		دارای نخلستان‌ها و باغات فراوان میوه. دارای آب‌های جاری و قنوت.	خواش
۱۴	بزرگترین شهر این ناحیه بعد از زرنج و بست. دارای حدود شصت روستا. ناحیه جزء متصل به اعمال فره. شهر کوچکی با قریه‌ها و روستاهای زیاد.		واقع شدن در منطقه‌ای هموار و مسطح. سرسبزترین منطقه سیستان. دارای نخلستان‌ها، باغات میوه و مزارع فراوان. عبور رود فره از آن. ناحیه جزء متصل به اعمال فره منطقه‌ای پر نعمت. تأمین آب جزء از آب قنات.	فره
۶	کوچکتر از قرنین، نزدیک فیروزقند.		دارای محصول نمک. محصولات کشاورزی و باغی. دارای آب‌های جاری.	روزان
۶	شهری کوچک اندازه قرنین. سروان و فیروزقند دو منزلند بین راه بست و سرزمین داور.		شهری آبادتر از قرنین. دارای باغات میوه، انگور و نخلستان.	سروان
۶	به بزرگی قرنین. فاصله تا بست یک مرحله.		دارای باغات میوه، نخلستان و کشاورزی و آب‌های جاری.	طالقان
۴	سردسیری مناطق بغین و خلج و کابل و غور.			مناطق - سردسیر
۷۳	۳۳	۶	۳۴	جمع تصاویر

اصطخری (۷۳) تصویر از شاخص جغرافیایی ارائه کرده است که (۳۴) تصویر آن مثبت، (۶) تصویر منفی و (۳۳) تصویر آن خنثی است. بیش‌ترین تصاویر درباره سیستان مربوط به تصاویر جغرافیایی است و این فراوانی به سبب موضوع کتاب اصطخری طبیعی به نظر می‌رسد.

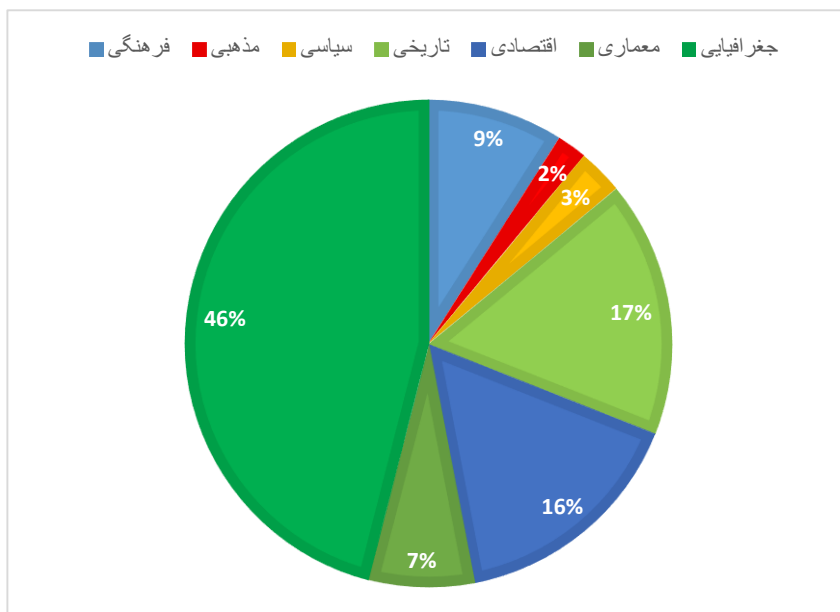
۳. نتیجه‌گیری

المسالک و الممالک اصطخری از جمله آثار جغرافیای تاریخی قرن چهارم ه.ق. است که سرزمین‌ها و ایالت‌های مختلف مربوط به ایران از نظرگاه و زبان اصطخری توصیف شده است. یکی از این سرزمین‌ها، سیستان است. اصطخری (۱۵۹) تصویر درباره سیستان ارائه می‌دهد که این تصاویر را می‌-

توانیم بر اساس (۷) شاخص تقسیم‌بندی کنیم: جغرافیایی، تاریخی، اقتصادی، فرهنگی، معماری، سیاسی و مذهبی.

جدول ۸. آمار کلّ تصاویر سیستان (منبع: یافته‌های پژوهش)

نام شاخص	فرهنگی، اجتماعی	مذهبی	سیاسی	تاریخی	اقتصادی	معماری	جغرافیایی	مجموع
تعداد تصاویر	۱۴	۳	۵	۲۷	۲۶	۱۱	۷۳	۱۵۹

شکل ۱. نمودار درصدی تصاویر شاخص‌های سیستان مورد بررسی در *المسالك و الممالک* (منبع: یافته‌های تحقیق)

بر این اساس (۴۶) درصد تصاویر مربوط به تصاویر جغرافیایی، (۱۷) درصد تاریخی، (۱۶) درصد اقتصادی، (۹) درصد فرهنگی، (۷) درصد معماری، (۳) درصد سیاسی و (۲) درصد مذهبی می‌باشد. این که بیشترین تصاویر مرتبط به جغرافیا است به هدف نگارش *المسالك و الممالک* باز می‌گردد که با هدف توصیف جغرافیای روزگار خود بوده‌است؛ اما این که کمترین تصاویر درباره تصاویر سیاسی و مذهبی است، نشان از اولویت نداشتن این گونه تصاویر برای او دارد.

اما درباره نگرش ارزش‌گذارانه اصطخری، جالب توجه است که از مجموع (۱۵۹) تصویر درباره سیستان (۹۶) تصویر یعنی (۶۰) درصد مثبت، (۵۹) تصویر یعنی (۳۷) درصد، خنثی و تنها (۶) تصویر

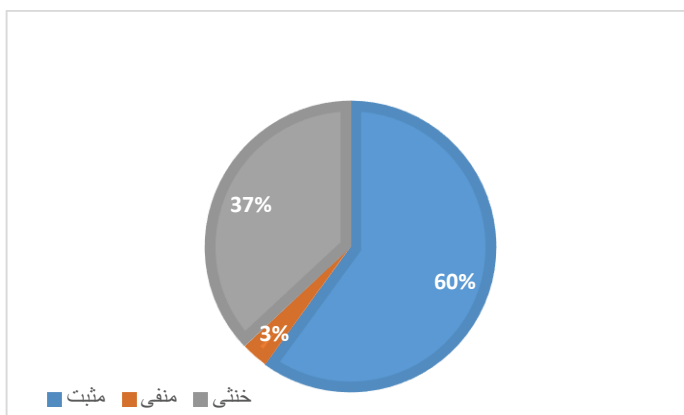
یعنی (۳) درصد منفی می‌باشد که حاکی از نگرش و توصیف کاملاً مثبت اصطخری از منطقه سیستان است. (۶) تصویر منفی هم مربوط به شاخص جغرافیایی و حاصل شرایط اقلیمی و طبیعی است که دخالت انسان در آن نقشی نداشته‌است؛ همچون کویری و بیابانی بودن، رملی و شوره‌زار بودن خاک و توفان‌های شن و ماسه‌ای.

دلایل این نگرش ارزش‌گذارانه را می‌توان در منابع اصطخری هم‌چون اثر جیهانی و ابن‌حوقل بازجست که این آثار تصاویر منفی از سیستان ارائه نکرده‌اند. هم‌چنین نوع اثر اصطخری به توصیف تصاویر جغرافیایی گرایش دارد و این نوع تصاویر با رویکرد توصیفی بیان می‌شود و عموماً بار ارزشی خنثی دارند و اصطخری به حوزه‌هایی مانند فرهنگ، مذهب و سیاست که امکان بیان نظرگاهش در آن‌ها فراهم‌تر است کمتر ورود پیدا کرده‌است. البته دلیل مهم دیگر می‌تواند ویژگی‌های مثبت سیستان و مردم سیستان از نظر اصطخری و ایران قرن چهارم باشد که بازتابش را در اثر اصطخری آشکار کرده است. این درحالی است که سیستان همچون ایالت‌های کرمان، جبال، خراسان و بیابان بین خراسان و فارس در حاشیه کویر واقع شده‌است که به دلیل این همجواری با بیابان و شرایط سخت زندگی و مأوای یاغیان و راهزنان در بیابان‌ها، می‌توانست مستعد تصاویر منفی فراوان باشد؛ اما در مقایسه با آن‌ها و حتی برخی دیگر دیگر ایالت‌های ایران، تصویر سیستان، تصویری بسیار ممتاز و مثبت است.

جدول ۹. آمار کلی تصاویر شاخص‌های مورد بررسی سیستان از نظر مثبت و منفی و خنثی بودن در الممالک و

الممالک اصطخری

ردیف	نام شاخص	تصاویر مثبت	تصاویر منفی	تصاویر خنثی	جمع تصاویر
۱	فرهنگی - اجتماعی	۸	۰	۶	۱۴
۲	مذهبی	۲	۰	۱	۳
۳	سیاسی	۰	۰	۵	۵
۴	تاریخی	۱۳	۰	۱۴	۲۷
۵	اقتصادی	۲۶	۰	۰	۲۶
۶	معماری	۱۱	۰	۰	۱۱
۷	جغرافیایی	۳۴	۶	۳۳	۷۳
	جمع تصاویر مثبت، منفی و خنثی از شاخص‌های مورد بررسی در سیستان	۹۶	۶	۵۹	۱۵۹

شکل ۲. نمودارهای درصدی تصاویر سیستان در شاخص‌های مورد بررسی

۴. پی‌نوشت‌ها:

(۱). ابن‌حوقل در باب تصاویر فرهنگی، نسبت به اصطخری به جزئیات بیشتری پرداخته‌است و جیهانی همچون اصطخری مختصر و گذرا اشاراتی به آن کرده‌است (رک. ابن‌حوقل، ۱۳۴۵: ۱۵۳-۱۵۴ و ۱۵۵ و جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۶۱-۱۶۵).

(۲). **منبر:** به نظر می‌رسد منظور از منبر مرکز و محور اصلی یک منطقه بوده است؛ مثلاً در صفحه ۱۷۵ اصطخری می‌گوید: «و لکرمنیه قری کثیر و کذلک لکل منبر قری و مزارع، إلا بیکند فأنها وحدها» (اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۷۵). همچنین اصطخری، که در آخرین صفحه کتاب خود در فصل ماوراءالنهر به آن اشاره کرده، تقریباً غیرمستقیم، تعریفی از آن ارائه داده‌است. «و من خیلما الی سلات سبعة فراسخ و سلات و بیکند لیس بهما منبر و لکنهما ثغران فلذلک ذکرناهما». (اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۹۲). «و از خیلما تا سلات هفت فرسخ. و سلات و استیاکنند این دو جایگه «قصبه» ندارد، به سبب این یاد کردیم کی این هر یکی ثغری است در پیش کافر» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۷۶). در این‌جا منظور او از منبر مرکزیت و یا نوعی وابستگی به یک مرکز شهرستان یا دهستان است. یعنی شهر و روستایی که جزئی از یک مرکز شهرستان یا دهستان بوده‌است؛ دارای منبر محسوب می‌شده‌است. و لذا در ترجمه کتاب اصطخری که به گفته افشار احتمالاً مربوط به قرون پنج یا شش است؛ این جمله، قصبه ترجمه شده‌است. (رک. اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۷۶، خط ۷).

(۳). **خوارج یا شراه:** فرقه‌ای از خوارج که مانند بسیاری از فرق مسلمانان جزو غلو کنندگان در مذهب خود هستند. بنابراین منظور از شرآت این نیست که این‌ها خوارجی هستند که به این‌جا کوچ کرده‌اند. (منظور خوارجی که در جنگ صفین علیه علی (ع) خروج کردند). البته در فصل سیستان به نظر می‌رسد منظور صرف گرایش مذهبی نیست بلکه می‌تواند به معنی خارجی نیز باشد یعنی کسانی که از جاهای دیگر به یک منطقه کوچ کرده‌اند. در فرهنگ معین، فرقه‌ای از خوارج معرفی شده‌اند که معتقد بودند جان خود را در راه خدا

معامله کرده‌اند و استناد می‌کردند به این آیه قرآن « و من الناس من یشتري نفسه ابتغاء مرضاه الله. (رک. فرهنگ معین، ذیل شراه).

(۴). گفتنی است ابن حوقل نیز در *صورة الارض* به این موارد عیناً اشاره کرده، بی آن که به مأخذ آن اشاره‌ای داشته باشد (رک. ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۵۴). جیهانی علت ترک شهر را به وسیله مردم، تغییر مسیر رود هیرمند و بی آبی ساکنان آن، عنوان کرده‌است (رک. جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۶۲).

(۵). **حلتیت:** گیاهی است با ارتفاع دو تا دو و نیم متر که در اکثر صحاری ایران وجود دارد. و ریشه اش راست و ستبر است. گیاهی از تیره چتریان که علفی است. (رک. فرهنگ معین، ذیل واژه اشترغاز و انگدان). بنابه توضیح «محمد جابر عبدالعال» مصحح نسخه عربی اصطخری، در پاورقی صفحه ۱۴۱، «حلتیت» گیاهی است به نام ابو کبیر که از صمغ انجدان گرفته می‌شده و از آن نوعی مواد مخدر حاصل می‌شده‌است که برای آرامش و تمدد اعصاب مفید بوده‌است. و به احتمال زیاد همین تریاک یا خشخاشی است که امروزه نیز، در مزارع کشور افغانستان _ که در آن دوران محدوده وسیعی از آن جزء سیستان و تحت قلمرو صفاریان بوده‌است _ کشت می‌شود. در *صورة الارض* ابن حوقل، نام این محصول، «انغوزه» ذکر شده‌است (رک. ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۵۵).

(۶). **سیستان:** اصطخری در بیان حدود سیستان مطالبی عنوان کرده است که با شرایط فعلی آن تطابق چندانی ندارد او غرب سیستان را منتهی به خراسان و مقداری از محدوده هند معرفی کرده است و شمال آن را نیز منتهی به هند معرفی کرده است (اصطخری، ۱۹۶۱: ۱۳۹).

(۷). آن چه اصطخری، در باب رودها و آب‌های جاری سیستان، به آن‌ها اشاره کرده‌است؛ ابن حوقل نیز با تفاوتی بسیار اندک در *صورة الارض*، به آن‌ها پرداخته‌است (رک. ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳ و ۱۵۷).

منابع

ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۳۴۵). *صورة الارض*. ترجمه: شعار، جعفر. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (بی‌تا). *صورة الارض*. بیروت: دارالمکتبة الحیة.
 ابن فضلان، احمد (۱۳۴۵). *سفرنامه ابن فضلان*. ترجمه: طباطبایی، ابوالفضل. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۶۸). *مسالك و ممالک*. به کوشش: ایرج افشار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۹۶۱). *المسالك الممالک*. به کوشش: محمد جابر عبدالعال. جمهوری عربی متحده: انتشارات دارالقاهر.

جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸). *اشکال العالم*. ترجمه: کاتب، علی بن عبدالسلام. تهران: به نشر. حموی، یاقوت (۱۳۸۰). *معجم البلدان*. ترجمه: منزوی، علینقی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۱). *لغتنامه*. تهران: دانشگاه تهران.

قبول، احسان و همکاران (۱۳۹۷). تصویرشناسی زنان در سفرنامه ابن بطوطه. مجله زن در فرهنگ و هنر. دوره ۱۰، شماره ۴. ۵۹۵-۶۱۲.

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد. مترجم: جهانگیر میرزا. تهران: امیرکبیر.

کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ (۱۳۷۹). تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلام. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

له استرنج، گای (۱۳۶۴). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: عرفان، محمود. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

موسوی‌حاجی، سیدرسول (۱۳۹۳). سقوط زرننگ؛ ظهور شهر سیستان. دوفصلنامه پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران. شماره سوم. پاییز و زمستان. ۱۲۱-۱۳۸.

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۸). درآمدی بر تصویرشناسی معرفی یک روش نقد ادبی و هنری در ادبیات تطبیقی. مطالعات ادبیات تطبیقی. ش ۱۲. ۱۱۹-۱۳۸.

نانکت، لاتیشیا (۱۳۹۰). تصویرشناسی به منزله خوانش متون نثر معاصر فرانسه و فارسی. ترجمه: دقیقی، مژده. ادبیات تطبیقی. شماره: ۳. ۱۰۰-۱۱۵.

References

- Dehkhoda, A. (1982). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran. (In Persian).
- Ghabool et al., E. (2018). "Imageology of Women in Ibn Battuta's Travelogue". *Journal of Women in Culture and Arts*. 10(4). 595-612. (In Persian).
- Hamawi, Y. (2001). *Mu'jam Al-Buldan*. Translated by: Monzavi, Ali Naghi. Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization. (In Persian).
- Ibn-e Fadlan, A. (1966). *Ibn Fadlan's travelogue*. Translated by: Tabatabai, Abulfazl. Tehran: Iran Culture Foundation Publications. (In Persian).
- Ibn-e Hawqal, A. (1966). *The face of the earth*. Translated by: Sha'ar, Jafar. Tehran: Iran Culture Foundation Publications. (In Persian).
- Ibn-e Hawqal, A. (n.d.). *The Face of the Earth*. Beirut: Dar Al-Maktaba Al-Hayyah. (In Persian).
- Istakhari, A. (1961). *Routs and Kingdoms*. By: Mohammad Jaber Abdul Aal. United Arab Republic: Dar Al-Qahir Publications. (In Persian).
- Istakhari, A. (1989). *Routs and Kingdoms*. Authored by: Iraj Afshar. Tehran: Book Translation and Publishing Company. (In Persian).
- Jayhani, A. (1989). *Forms of the universe*. Translated by: Katib, Ali bin Abdulsalam. Tehran: Behnashr Publications. (In Persian).
- Krachkovsky, I. (2000). *The History of Geographical Writings in the Islamic World*. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian).

- Le Strange, G. (1985). *The Lands of the Eastern Caliphate*. Translated by: Irfan, Mahmoud. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian).
- Moosavi Haji, R. (2014). "The fall of Zarang; The emergence of the city of Sistan". Research journal of Iran local histories. No. 3, pp. 121-138. (In Persian).
- Namvar Motlagh, B. (2009). "Introduction to imageology, introducing a method of literary and artistic criticism in comparative literature". *Comparative Literature Studies*. No. 12. pp. 119-138. (In Persian).
- Nanquette, L. (2011). "Imagology as a Reading Practice for French and Persian Contemporary Prose Texts". Translated by: Daqiqi, Mojdeh. *Comparative Literature*. No. 3. pp. 100-115. (In Persian).
- Qazwini, Z. (1994). *Āthār al-Bilād wa-Akhhbār al-'Ibād*. Translated by: Jahangir Mirza. Tehran: Amir Kabir Publications. (In Persian).

دراسة و تحليل صورة سيستان في كتاب المسالك و الممالك للإصطخري

احسان قبول^{١*} | عبدالله رادمرد^٢ | محمدرضا گلي^٣

١. الكاتب المسؤول، استاذ مساعد في قسم اللغة الفارسية وآدابها، كلية الآداب و علوم الإنسانية، جامعة فردوسي مشهد، مشهد، ايران، العنوان الإلكتروني: ghabool@um.ac.ir

٢. استاذ مشارك في قسم اللغة الفارسية وآدابها، كلية الآداب و علوم الإنسانية، جامعة فردوسي مشهد، مشهد، ايران، العنوان الإلكتروني: radmard@um.ac.ir

٣. خريج ماجستير، قسم اللغة الفارسية وآدابها، كلية الآداب و علوم الإنسانية، جامعة فردوسي مشهد، مشهد، ايران، العنوان الإلكتروني: golireza48@gmail.com

المخلص

معلومات المقال

إن الصورولوجية أو علم الصورة كمنهج من مناهج الأدب المقارن تسعى باستخدام أساليب مختلف العلوم والتخصصات إلى معرفة الثقافة والهوية والصورة الحقيقية لأمة ما من وجهة نظر الآخرين. ومن النصوص التاريخية المهمة في القرنين الثالث والرابع الهجريين هو كتاب المسالك والممالك للإصطخري، وهو جغرافي وكاتب رحلات في ذلك العصر. وهو في كتابه المذكور أعلاه قام بتصوير مختلف مناطق وقبائل إيران والدول الإسلامية، بما فيه منطقة سيستان وأهلها. تمت ترجمة هذا الكتاب إلى اللغة الفارسية في القرنين السادس والسابع، ويمكن اعتبار هذه الترجمة من النصوص الثرية الفارسية القديمة. في هذا البحث، نسعى إلى الحصول على أجوبة للأسئلة المطروحة: ما هي أنواع صور سيستان في المسالك والممالك، وكيف قام الإصطخري برسيم هذه الصور وتقييمها وما أسباب ترسيم هذه الصور؟ وبناءً على هذا، تم استخراج جميع أنواع الصور المتعلقة بسيستان من كتاب المسالك والممالك وتصنيفها وتحليلها وفق منهج علم الصورة في سبعة مؤشرات ثقافية ودينية وسياسية وتاريخية واقتصادية ومعمارية وجغرافية. تشير نتائج البحث إلى أنه تم إحصاء إجمالي ١٥٩ صورة ذات صلة بسيستان في مؤلف الإصطخري، منها الصور الجغرافية بنسبة ٤٦% هي الأكثر والصور التاريخية بنسبة ١٦% هي أقل أنواع الصور. كما تشير غلبة الصور الإيجابية بنسبة ٦٠% إلى نظرة الإصطخري الإيجابية لهذا الشعب، وكانت أسباب مثل: الغرض من تأليف هذا الكتاب، والتأثر من الكتب السابقة والبيئة والنزعات القومية والدينية وبنية المجتمع في عصره مؤثرة في تقديمه لهذه الصور.

نوع المقال: مقالة محكمة

الوصول: ١٤٤٥/٠٥/٠٨

التقيد والمراجعة: ١٤٤٥/٠٧/٢٧

القبول: ١٤٤٥/٠٨/٠٢

الكلمات الدلالية:

علم الصورة،

المسالك والممالك،

الإصطخري،

سيستان،

رؤية تقييمية.

الإحالة: قبول، احسان؛ رادمرد، عبدالله؛ گلي، محمدرضا (١٤٤٦). دراسة و تحليل صورة سيستان في كتاب المسالك و الممالك للإصطخري. بحوث في الأدب المقارن، ١٤

(١)، ٦٩-٩٥.

© الكتاب.

النشر: جامعة رازي

DOI: 10.22126/jcecl.2024.9891.2554

